

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«Психологічні особливості розвитку
самооцінки молодшого школяра»**

Виконала: студентка II курсу
магістратури
групи РОв1-М17
Спеціальності 013 Початкова освіта
Богерчук Сніжана Вадимівна

Керівник **Столяренко О.Б.**,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент: **Сич В.М.**,
кандидат психологічних наук, доцент

2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ САМООЦІНКИ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	8
1.1. Дослідження феномену самооцінки у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці.....	8
1.2. Психологічна характеристика розвитку особистості у молодшому шкільному віці	23
1.3. Основні чинники та механізми формування самосвідомості у молодшому шкільному віці	29
Висновки до розділу 1	48
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ САМООЦІНКИ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	50
2.1. Мета, завдання методика та організація констатувального етапу дослідження.....	49
2.2. Аналіз результатів дослідження сформованості самооцінки молодших школярів	61
2.3. Визначення впливу зовнішніх чинників на рівень сформованості самооцінки молодших школярів	69
Висновки до розділу 2	72
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОЇ САМООЦІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	74
3.1. Обґрунтування програми формування позитивної самооцінки в учнів молодшого шкільного віку.....	74
3.2. Зміст та структура програми формування позитивної самооцінки в учнів молодшого шкільного віку	79
Висновки до розділу 3.....	85
ВИСНОВКИ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	89
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність проблеми. Проблема виникнення, формування та розвитку самооцінки є однією з центральних проблем становлення особистості дитини молодшого шкільного віку. Духовне, моральне та соціальне відродження українського суспільства передбачає зростання ролі самосвідомості особистості у регуляції суспільних відносин та особистісних стосунків у всіх сферах життя, що вимагає нових підходів до організації психолого-педагогічного забезпечення виховання дітей. Саме тому проблема становлення самосвідомості підростаючого покоління, зокрема, молодшого школяра, набувають сьогодні особливої значущості.

Самооцінка є найважливішим особистісним новоутворенням молодшого шкільного віку і виконує регулятивну функцію в життєдіяльності особистості, зокрема, впливає на характер стосунків учня з оточуючими людьми, сферу його діяльності, стимулює моральний вибір в різноманітних життєвих ситуаціях, визначає всі відношення дитини з світом. Саме цей вік вітчизняні і зарубіжні психологи вважають сензитивним для становлення самосвідомості особистості (І.Бех, Л.Божович, М.Боришевський, Д.Ельконін, В.Давидов, С.Максименко, Л.Обухова, Р.Павелків, Є.Смірнова). З цього приводу Л.Божович стверджує, що рівень розвитку самосвідомості безпосередньо пов'язаний із виникненням особливого новоутворення – внутрішньої позиції школяра. Розвиток самооцінки молодшого школяра передбачає виникнення у нього бажання і уміння об'єктивно оцінювати своє ставлення людей, до світу, усвідомити власну позицію у сфері спілкування та жити у гармонії зі своїм внутрішнім світом.

Недостатня увага вчителя до становлення адекватної самооцінки дитини на першому етапі навчання у школі призводить до того, що при переході в середню школу учень не може адекватно оцінити свої можливості і якості характеру. Це негативно впливає на формування «Я-концепції» підлітка. Дослідження психологів (М.Боришевський, І.Булах, Т.Гончаренко, Т.Титаренко) підтверджують, що підліток часто губить відчуття власної індивідуальності і

почуття власної гідності, потрапляє у залежність від ровесників, які теж, зазвичай, не володіють моральним досвідом. Це призводить до зростання почуття тривоги, невпевненості в собі, нездатності дотриматися моральної позиції, відсутності морального ідеалу взагалі. Тому становлення дієвої та адекватної самооцінки у молодшого школяра є актуальним завданням цього вікового розвитку.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що проблема формування адекватної самооцінки знайшла досить глибоке відображення у роботах зарубіжних та вітчизняних вчених (Л. Божович, М. Боришевський, Ю. Гільбух, Т. Гордєєва, Є. Ільїн, Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Максименко, М. Матюхіна, Г. Радчук, С. Рубінштейн, В. Семиченко, П. Якобсон). У даних роботах розкрито суть самооцінки, її структуру, види, типологічні та динамічні характеристики, стратегії і тактики формування адекватної самооцінки, методи дослідження.

Проблема формування і розвитку адекватної самооцінки привернула особливу увагу дослідників. Значний внесок у вивчення проблеми зробили вітчизняні вчені М. Алексєєва, М. Дригус, М. Занюк, Н. Зубалій, О. Скрипченко, Л. Фрідман. Зокрема, розкриті структурні, змістовні та динамічні характеристики самооцінки дітей шестирічного віку, особливості та тенденції розвитку самооцінки молодших школярів з різною успішністю, умови цілеспрямованого формування позитивної самооцінки молодших школярів. Психологічні дослідження формування самооцінки в онтогенезі (І. Бех, Л. Божович, Є. Ільїн, С. Москвичов,) дали змогу виділити чинники, які впливають на формування самооцінки у дитячому віці. Формування самооцінки молодшого школяра стало предметом вивчення в руслі досліджень під керівництвом Л. Божович, М. Боришевського, В. Давидова, Д. Ельконіна, Н. Тализіної.

Водночас, на тлі багатогранності вивчення проблеми формування позитивної самооцінки дитини молодшого шкільного віку, не до кінця з'ясовані психологічні умови становлення самосвідомості та самооцінки молодших школярів. Значущість зазначеної проблеми та неузгодженість уявлень у педагогічній та

віковій психології про психологічні механізми формування позитивної самооцінки, нерозкритість чинників та умов, які впливають на становлення самооцінки та самосвідомості у молодших школярів, зумовило вибір теми дипломного дослідження **«Психологічні особливості розвитку самооцінки молодших школярів»**.

Об'єкт дослідження: самооцінка молодших школярів.

Предмет дослідження: психологічні особливості становлення самооцінки учнів молодшого шкільного віку.

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу та емпіричного вивчення психологічних особливостей самооцінки визначити психологічні умови та запропонувати засоби її цілеспрямованого формування на етапі молодшого шкільного віку.

Для досягнення мети дослідження було визначено такі **завдання:**

1. Проаналізувати і систематизувати існуючі методологічні й теоретичні підходи до дослідження проблеми становлення самооцінки молодших школярів.
2. Охарактеризувати особливості розвитку особистості у молодшому шкільному віці, висвітлити роль самооцінки у провідній діяльності молодшого школяра.
3. Обґрунтувати систему методичних прийомів та діагностичних методик для визначення самооцінки учнів молодшого шкільного віку.
4. Емпірично дослідити психологічні особливості самооцінки молодших школярів і на основі обґрунтованих критеріїв та показників визначити рівні та типи її розвитку.
5. З'ясувати психологічні умови, що забезпечують становлення позитивної самооцінки молодших школярів в освітньому середовищі школи та сім'ї.
6. Встановити залежність самооцінки молодших школярів від особистостого впливу педагога.
7. Визначити основні чинники, які мають вплив на формування позитивної

самооцінки у молодшому шкільному віці.

8. Розробити методичні рекомендації для вчителів та батьків щодо формування позитивної самооцінки молодших школярів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: фундаментальні положення вітчизняної психології про розвиток особистості в діяльності та спілкуванні (І.Бех, Л.Виготський, Г.Костюк, О.Леонт'єв, С.Максименко, С.Рубінштейн, О.Скрипченко); роботи зарубіжних і вітчизняних учених, у яких відображено особливості розвитку особистості молодшого школяра (М. Боришевський, К. Платонов, С. Рубінштейн, П. Чамата); положення про єдність свідомості і діяльності, взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників становлення моральної сфери особистості (Л.Божович, Л.Виготський, Д.Ельконін, Г.Костюк, О.Леонт'єв, Є.Суботський, С.Рубінштейн, С.Яцюк); дослідження, в яких висвітлено особливості діяльності освітніх закладів та сутність гуманістичної парадигми освіти (О.Бондарчук, М.Боришевський, О.Дусавицький, Л.Карамушка, В.Моргун, В.Семиченко, Ю.Приходько); ідеї про становлення моральної свідомості та моральної самосвідомості особистості (І. Бех, Л. Божович, М.Боришевський, О.Дробницький, О.Кващук, В.Москальов, М.Савчин, Р.Павелків, П.Якобсон); психологічні засади впровадження в практику навчально-виховної діяльності закладів освіти особистісно-орієнтованих психотехнік (М.Вовчик-Блакитна, О.Запорожець, Г.Костюк, В.Котирло, С.Кулачківська, С.Ладивір, С.Максименко).

Методи дослідження. У процесі реалізації задач дослідження на всіх його етапах використовувались наступні методи:

- *теоретичні*: аналіз, систематизація, узагальнення даних філософської, психолого-педагогічної літератури для з'ясування змісту базових понять дослідження та розроблення теоретичних підходів до дослідження психологічних особливостей самооцінки молодшого школяра;
- *емпіричні*: спостереження (для виявлення дітей з адекватною та неадекватною самооцінкою, їх домінуючих потреб, особистісних рис та функціональної

дієвості моральної самооцінки), психолого-педагогічний експеримент (для перевірки ефективності запропонованих засобів забезпечення цілеспрямованого становлення адекватної самооцінки та визначення психологічних умов розвитку самооцінки молодших школярів), анкетування та бесіди з молодшими школярами, батьками та педагогами (для дослідження рівня реальної самооцінки, з'ясування особливостей впливу батьків на формування самооцінки своїх дітей), проєктивні методики (для визначення адекватності, рівня, стійкості, сформованості механізмів самооцінки).

- *кількісної обробки даних*: визначення відсоткових співвідношень та середніх значень;
- *інтерпретаційні*: якісний аналіз, встановлення структурних зв'язків, що мали на меті детальне вивчення основних чинників, які мають вплив на формування позитивної самооцінки молодших школярів, узагальнення даних.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів полягають у тому, що: *подальшого розвитку набрали* уявлення про класичні та сучасні методологічні підходи до дослідження проблеми самооцінки молодших школярів; *уточнено поняття* «сфера самосвідомості особистості» як складноструктурованого та багатофункціонального феномену; *охарактеризовано* особливості особистісного розвитку у молодшому шкільному віці; *висвітлено* роль самооцінки у провідній діяльності молодшого школяра, *обґрунтовано* систему методичних прийомів та діагностичних методик для визначення становлення позитивної самооцінки учнів молодшого шкільного віку; *розроблено комплекс методик* для дослідження особливостей самооцінки молодших школярів з високим та низьким рівнем успішності; *визначено* основний тип самооцінки у молодшому шкільному віці, виділено її змістово-структурні складові; *виявлено* залежність самооцінки молодших школярів від особистісного впливу педагога, *визначено* основні чинники, які мають вплив на формування позитивної самооцінки; встановлено кореляційні зв'язки між самооцінкою молодших школярів та їх соціометричним статусом; *подальшого розвитку* набули

положення про психолого-педагогічні засоби розвитку самооцінки молодших школярів у контексті їх морального розвитку.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дипломного дослідження та запропонована автором комплексна психодіагностична методика і програма формування позитивної самооцінки молодших школярів можуть бути використані для складання цілісної програми формування та розвитку моральної самооцінки молодших школярів у навчально-виховному процесі школи та в умовах сім'ї, для розробки індивідуальних програм розвитку успішної педагогічної діяльності; при підготовці шкільних психологів до роботи з учителями початкових класів. Запропонований комплекс спеціальних засобів може бути використаний також для проведення подальших досліджень із зазначеної проблеми. Теоретичні та експериментальні результати дослідження стануть у нагоді для професійної підготовки майбутніх педагогів при вивченні навчальних курсів «Загальна психологія», «Вікова психологія», «Соціальна психологія», «Педагогічна психологія» а також як елемент психологічної освіти та психологічної підготовки майбутніх педагогів та психологів.

Апробація результатів дослідження. Участь у Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні виміри розвитку сучасної освіти України в умовах євроінтеграції» (Тернопіль, 19 - 20 жовтня 2018 р.).

Участь у II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (Кам'янець-Подільський, 23 - 24 жовтня 2018 р.).

Публікації. Богерчук Сніжана. Креативність як чинник професійної успішності вчителя початкових класів / Сніжана Богерчук // Психологічні виміри розвитку сучасної освіти України в умовах євроінтеграції: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / упорядник Г.К.Радчук. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 27-30.

Богерчук Сніжана. Інноваційна діяльність як основний фактор розвитку професійної Я-концепції педагогів / Сніжана Богерчук // Від творчого педагога до творчої дитини: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції / упорядник Н.Г.Каньоса. – Кам'янець- Подільський : КПНУ ім. Івана Огієнка, 2018. – С. 16.

Структура та обсяг дипломної роботи. Структура та обсяг дипломної роботи зумовлені логікою розв'язання поставленої мети дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (92 найменування), додатків. Обсяг роботи 100 сторінок, із них 88 - основний текст. Робота містить 9 таблиць і 3 додатки.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі представлено результати психологічного дослідження проблеми розвитку самосвідомості молодшого школяра та його здатності до адекватного самооцінювання, які полягали у аналізі теоретичних підходів до визначення понять «самосвідомість», «самооцінка»; розкритті поглядів вітчизняних та зарубіжних психологів на структуру самосвідомості; висвітленні ролі самооцінки у навчальній діяльності молодшого школяра. В емпіричному дослідженні обґрунтовано систему методичних прийомів для визначення особливостей розвитку самооцінки молодших школярів; доведено, що самооцінка дитини молодшого шкільного віку залежить від особистого впливу педагога, запропоновано програму наукового семінару-тренінгу «Формування позитивної самооцінки учнів молодшого шкільного віку». Усе це дозволило зробити наступні висновки.

1. У психології існують різні *напрямки дослідження самосвідомості і самооцінки*. Вітчизняні дослідники вказують на регулюючу функцію самосвідомості в поведінці людини, підкреслюють значення самосвідомості у розвитку самооцінки дитини. *Основними передумовами становлення самооцінки* вчені вважають розвиток інтелектуальної, спонукальної та емоційної сфер особистості, досвід самооцінювання в умовах навчальної та ігрової діяльності.

2. У молодших школярів *розвиток самооцінки* визначається соціальною ситуацією розвитку: ставленням вчителя, провідною діяльністю та психологічними новоутвореннями віку, такими як зростання самостійності, розвиток регулятивних компонентів самосвідомості, здатністю до планування, рефлексії.

3. *Основними чинниками становлення самооцінки у молодших школярів є:* адекватне оцінювання дорослими (батьками, педагогами) різних аспектів поведінки молодших школярів; система оцінних стосунків у класі, що стосуються моральних аспектів поведінки та діяльності; актуалізація педагогом самооцінювання в умовах реальної діяльності та спілкування, мотивування

самооцінювання, здійснення прогностичної, актуальної та ретроспективної самооцінки.

4. Встановлено, що на самооцінку молодших школярів значно впливає *характер їхніх взаємин*. Оцінюючи однокласників, до яких виявлялася симпатія, діти називають, у переважній більшості випадків (76 %), лише їх позитивні якості. Водночас, даючи оцінки одноліткам, до яких немає симпатії, діти характеризують їх, як правило, лише з негативного боку. У взаємооцінці дітей виявлено деякі статеві розбіжності. Так, оцінюючи дівчаток (при позитивному до них ставленні), молодші школярі помічають у них більшу кількість позитивних якостей, ніж оцінюючи хлопчиків, до яких також виявляють симпатію. Характеризуючи хлопчиків (при негативному до них ставленні), дівчатка помічають у них більше негативних якостей, ніж у представників своєї статі.

5. Доведено, що з появою нових видів діяльності та з виникненням нових зв'язків з навколишніми (вчитель, однолітки) у дитини виникають *об'єктивні критерії оцінки* своїх товаришів. Молодший школяр оцінює їх як учнів, при цьому уявляючи собі як їх оцінить педагог. Третокласники до роботи своїх товаришів підходять із критичною установкою. При розгляді письмових робіт однолітків вони знаходять більше помилок, ніж учитель і дають їм ту ж оцінку, що дав педагог, або на бал нижче.

6. Виявлено, що молодші школярі, характеризуючи однокласників, ще не можуть абстрагуватися від їх типових вчинків та розпізнати якості особистості, що за цими вчинками і діями приховані. Тобто, вони називають не властивості особистості, а особливості її поведінки у різних обставинах. Встановлено, що школярі роблять це не випадково, а покладаючись на оцінку авторитетної особи (батьки, вчитель, однокласник, який має авторитет у колективі класу). Доведено, що на самооцінці молодшого школяра негативно позначаються систематична неуспішність у навчанні та міжособистісні конфлікти у класі.

7. Підготовка вчителя до формування позитивної самооцінки молодших школярів під час навчальної діяльності передбачає оволодіння такою системою

знань: основні складові процесу формування позитивної самооцінки учня і творчої педагогічної діяльності вчителя; методичне забезпечення і технології процесу формування позитивної самооцінки дитини молодшого шкільного віку (методики оцінювання сформованості самооцінки учня); організаційно-методичні умови розвитку педагогічної діяльності вчителя; психолого-педагогічні і методичні засади діяльності вчителя з формування самосвідомості молодших школярів.

Перспективи подальшого дослідження проблеми ми бачимо по-перше, у підготовці керівників освітніх закладів та шкільних психологів щодо надання психологічної допомоги вчителям початкових класів у формуванні здатності учнів до позитивного самооцінювання; по-друге, у розробці моделі психолого-управлінського консультування вчителів початкових класів з проблеми формування у їх вихованців позитивної самооцінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева М. І. Взаємодія батьків і дітей в сім'ї як виховний чинник / М.І. Алексеева // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: [Наук. записки ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка]. – Київ, 2016. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 24-30.
2. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества / Ш.А.Амонашвили. – Москва : Педагогика, 2014. – 138 с
3. Берк Л. Развитие ребенка / Л.Берк [пер. с англ. / ред. Л.Винокурова]. – СПб. : Питер, 2016. – С. 954-962.
4. Бех І. Д. Виховання особистості / Іван Дмитрович Бех. – Київ : Либідь, 2013. – 344 с.
5. Білозерська С. І. Психологічні аспекти виховання моральних якостей в молодшому шкільному віці / С.І. Білозерська // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2016. – Вип. 7. – С. 15–27.
6. Бобровикова О.Н. Зарубежная школа: авторский поиск, эксперименты, находки / О.Н.Бобровикова, Н.С.Дежникова, Е.Н. Ришар. – Москва : Просвещение, 2009. – 246 с.
7. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И.Божович // Вопросы психологии. – 2009. – № 2. – С. 49-51.
8. Боришевский М.И. Развитие нравственных убеждений школьников / Мирослав Иосифович Боришевский. – Київ : Либідь, 2013. – 181 с.
9. Боцманова М.Э. Психологические условия формирования нравственных понятий у младших школьников / М.Э.Боцманова, А.В. Захарова // Новые исследования в психологии. – 2014. – № 3. – С. 28-31.
10. Булах І.С. Соціальний та особистісний простір зростання сучасного підлітка / І.С. Булах // Психологія у ХХ столітті: перспективи розвитку: матеріали VI Костюківських читань. – Київ : Міленіум, 2013. Т.1. – С. 162 – 167.

11. Бушуєва Н. Шестирічки: формування повноцінної навчальної мотивації / Н.Бушуєва // Дошкільне виховання. – 2012. – №9. – С. 11-13.
12. Василенко Л.П. Психологічні умови засвоєння моральних норм дітьми дошкільного віку / Л.П. Василенко // Моральна свідомість та самосвідомість особистості: [монографія] / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С. 76-93.
13. Вовчик-Блакитна О.О. Психологічні передумови соціально значимої взаємодії дітей різного віку / О.О. Вовчик-Блакитна // Психологія [Респуб.науч.-метод.сб.]. – Київ : Наукова книга, 2011, - №2. – С. 80-87.
14. Выготский Л.С. Детская психология // Собр. соч. / Лев Семенович Выготский. – Москва : Педагогика, – 2014. – Т.4. – 328 с.
15. Гаврилюк С. М. Педагогічна ефективність театралізованої діяльності дітей в навчально-виховному комплексі школа – дошкільний навчальний заклад / С.М. Гаврилюк // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: [наук.зб. / УДПУ ім. П. Тичини]. – Київ : Наук. світ, 2014. – Вип. 9. – С. 202-208.
16. Галян О. Молодші школярі: вікові аспекти виховання. / О. Галян // Навчальний посібник з педагогічної психології для студентів педагогічних спеціальностей ОКР «Бакалавр» - Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – 46с.
17. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? / Юлия Борисовна. Гиппенрейтер. – Брянск : Книга, 2009. – 163 с.
18. Давыдов В.В. Психическое развитие младших школьников. Эксперимент психологического исследования / Василий Васильевич Давыдов. – Москва : Педагогика, 2015. – 160 с.
19. Джиббс Д. Моральная зрелость: диагностика развития социоморальной рефлексии / Д. Джиббс, К. Бэсинджер, Д. Фуллер // Развитие личности. – 2008. – № 2. – С. 109–126.
20. Дідук І. А. Специфіка взаємин між рідними братами та сестрами / І.А.Дідук // Психологія: [зб. наук. праць]. – Київ : Вид-во НПУ

- ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 3(6). – С. 181-190.
21. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. пос. / І.М.Дичківська. – Київ : Академвидав, 2014. – 352 с.
 22. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: Книга для учителя и родителей / Анатолий Борисович Добрович. – Москва : Просвещение, 2008. – 207 с.
 23. Дудик Н. Т. Соціалізація особистості як результат соціально - педагогічної роботи з дітьми / Н. Т. Дудик // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: [наук. зб. /УДПУ ім. П. Тичини]. - Київ : Наук. світ. - 2014. - Вип. 8. - С. 176-179.
 24. Дусавицкий А.К. Межличностные отношения в младшем школьном возрасте и их зависимость от способа обучения / А.К.Дусавицкий // Вопросы психологии. – 2012. – №1. – С. 63-65.
 25. Житарюк В.І. Психологічні передумови розвитку моральності молодших школярів: дис. ... канд.. психол. наук: 19.00.07 /Житарюк Василь Іванович. – Івано-Франківськ, 2008. -195 с.
 26. Загурська І. С. Розвиток рефлексії як передумова розвитку самооцінки творчих здібностей / І.С. Загурська // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. - №6. – Ч. 1. – С. 267 -277.
 27. Запорожец А. В. Психологическое развитие ребёнка: [изб. психол. труды в 2 т]. / Александр Владимирович Запорожец. – Москва : Педагогика, 2008. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 296 с.
 28. Захарова А.В. Особенности формирования оценки и самооценки качеств личности в младшем школьном возрасте / А.В.Захарова, Т.Ю.Андрущенко //

- Новые исследования в психологии. – 2011. – № 1. – С. 43-48.
29. Карасьова К. В. Особливости прояву комунікативного складника у структурі сюжетно-рольової гри молодших дошкільників / К.В. Карасьова // Актуальні проблеми психології. Т. 4. Психологія розвитку дошкільника. – Вип. 2. [Зб. наук. статей / за ред. С. Д. Максименка та С. Є. Кулачківської]. – Київ : Нора-прінт, 2014. – С.49-53.
 30. Квашук О.В. Психологічні чинники впливу телебачення на становлення моральної свідомості молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.В. Квашук. – 2008. – 20 с.
 31. Кволс К. Радость воспитания. Как воспитывать детей без наказания / Кетрин Кволс. – СПб. : ИД Весть, 2014. – 288 с.
 32. К и с л о в с к а я В. Р. И з у ч е н и е з а в и с и м о с т и э м о ц и о н а л ь н о г о с а м о ч у в с т в и я д е т е й 6-7 л е т н е г о в о з р а с т а о т и х o т н о ш е н и й с о с в е р с т н и к а м и / В. Р. К и с л о в с к а я // Д о ш к о л ь н о е в о с п и т а н и е. - 2009. - № 10. - С. 36-41.
 33. Коберник Г. Л. Формування соціально-комунікативної активності учнів сільської початкової школи як соціалізація особистості / Г.Л.Коберник // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: [наук. зб. /УДПУ ім. П. Тичини]. - Київ : Наук. світ, 2013. – Вип. 5. – С. 91-107.
 34. Коломинский Я. Л. Психология детского коллектива: система личных взаимоотношений /Яков Львович Коломинский. – Минск : Народна асвета, 1995. – С. 53-54.
 35. Коменский Я. Избранные педагогические сочинения: В 2т. / Ян Коменский. – Москва : Педагогика, 2012, Т. 1. – 656 с.

36. Кон И.С. Ребенок и общество / Игорь Семенович Кон. – Москва : Наука, 2009. – 269 с.
37. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення молодшого школяра / Олена Леонтіївна Кононко. – Київ : Стилос, 2010. – 336 с.
38. Коробко С.Л. Робота психолога з молодшими школярами: Методичний посібник / Світлана Луківна Коробко, Олександр Іванович Коробко – Київ : Літера ЛТД, 2016. – 416 с.
39. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості / Костюк Григорій Силевич. – Київ : Вища школа, 2009. – 280 с.
40. Котырло В. К. Мотивы взаимоотношений взрослых и детей // Воспитание дошкольника в семье / [ред. Т. А. Маркова]. – Минск : Народна асвета, 2009. – С. 121-129.
41. Кузьменко В. У. За віком і за інтересами (комплектування різновікових груп)/ В.У. Кузьменко // Дошкільне виховання. – 2013. – № 7. – С. 19-20.
42. Кузьмин Е.С. Основы социальной психологии / Е.С.Кузьмин. – Ленинград : Изд - во Ленингр. ун-та, 1999. – 173 с.
43. Кулачківська С. Є. Вихователь як фасилітатор особистісного зростання дитини /С. Є. Кулачківська, С.П. Тищенко // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: [наук. записки ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України] . – Київ, 2016. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 3-13.
44. Курганська Л.С. Педагогічний вплив і особливості моральної поведінки молодших школярів / Л.С.Курганська // [Зб.наук.праць: філософія, соціологія, психологія. – Вип.5. – Ч.2.]. - Івано-Франківськ, 2013. – С.107-111.
45. Лаврентьева Г. П. Культура общения школьников / Галина Прокофьева Лаврентьева . – Київ : Либідь, 2008. – 128 с
46. Лапченко І.О. Емоційне ставлення молодших школярів до себе і ровесників / І.О.Лапченко // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – Одеса, 2016. – С.95-96.
47. Леонтьев А. Н. Общение как объект психологического исследования

- /Алексей Николаевич Леонтьев // Методические проблемы социальной психологии / [ред. Е. В. Шорохова]. – Москва: Наука, 2015. – С. 106-124.
48. Липкина А.И. Критичность и самооценка в учебной деятельности / А.И. Липкина, Л.А. Рыбак. – Москва: Просвещение, 2008. – 141 с.
49. Ломов Б. Ф. Общение и деятельность / Б.Ф. Ломов // Психологические проблемы социальной регуляции поведения / [ред. Е. В. Шорохова, М. И. Бобнева]. – Минск : Наука, 2016. – С. 70-77.
50. Лутошкин А. Н. Эмоциональная жизнь детского коллектива / Анатолий Николаевич Лутошкин. – Рига : Знание, 2008. – 47 с.
51. Люблинська Г.О. Дитяча психологія / Ганна Олександрівна Люблинська. – Київ : Вища школа, 2014. – 354 с.
52. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / С.Д. Максименко. – Київ : Наукова думка, 2014. – 224 с.
53. Матвієнко О.В. Основи виховання моралі у молодших школярів / Олена Валеріївна Матвієнко. – Київ : Стилос, 2015. – 232 с.
54. Мдзелурі Т. В. Типові відхилення у поведінці дітей – дошкільників: Феноменологія і корекція / Т.В. Мдзелурі // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: [наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка]. – Київ, 2010. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 74-82.
55. Мерлин В.С. Личность как предмет психологического исследования: Уч. пособие к спецкурсу / Вольф Соломонович Мерлин. – Пермь : ПГПИ, 2010. – 110 с.
56. Мид М. Культура и мир детства. Избр. произведения [пер. с англ. / ред. Л.Винокурова]. М. Мид. – Минск : Наука, 2008. – 429 с.
57. Москалець В.П. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики / В.П. Москалець // Психологія і суспільство: наук. журнал / гол.ред. Фурман А.В. – 2011. - №1. – С. 73 – 84.
58. Мудрик А. В. Характеристика общения младших школьников /

- А.В. Мудрик // Вопросы психологии общения и познания людьми друг друга. – Краснодар : Восход, 2009. – С. 35-41.
59. Непомнящая Н. И. Становление личности ребёнка / Н.И. Непомнящая. – Москва : Педагогика, 2012. – 160 с.
60. Онисюк О.А. Особливості особистісного розвитку молодших школярів / О.А.Онисюк // Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. Педагогічна теорія та педагогічний досвід: перспективи і розвиток. – Луцьк : Ред. – вид. відділ Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. – 2016. – С.16-18.
61. Оржеховська В.М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В.М.Оржеховська // Педагогіка і психологія. – 1996. - №4. – С.25 – 31.
62. Островська К.О. Взаємозалежність оцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів / О.К. Островська // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики: міжвуз. зб. наук. пр. – Київ – Запоріжжя – Одеса, 2002. – Вип. 15. – С. 117 – 123.
63. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці / Р.В. Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2014. – 247 с.
64. Парамонова Л.А. Дошкольное и начальное образование за рубежом: История и современность: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Л.А.Парамонова, Е.Ю.Протасова. – Таллин : «Академия», 2011. – 240 с.
65. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу / Н. Пеньковська // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - №2. – С. 66 - 73.
66. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / Артур Владимирович Петровский. – Минск : Политиздат, 2012. – 255 с.
67. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже. – Київ : Зарубіжна література, 2009. – 94 с.
68. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості. [монографія]/ Е.О. Помиткін. – Київ : Наш час, 2005. – 280 с.

69. Приходько Ю.О. Формування позитивних взаємин у дитячому колективі / Юлія Олексіївна Приходько. – Київ : Радянська школа, 1987. – 127 с.
70. Психологический словарь / [ред. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский]. – Москва : Политиздат, 2010. – 224с.
71. Радчук Г.К. Сімейне виховання. Освітній тренінг для батьків. Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 120 с.
72. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер [пер. с англ. / ред. Л.Винокурова]. – Таллин: «Апрель-Пресс», 2009. – 129 с.
73. Ричардсон Р. Семейные узы, которые связывают / Р. Ричардсон. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 2007. – 237 с.
74. Роменець В. Вчинкова організація канонічної психології / В. Роменець // Психологія і суспільство. - 2000. - №2. - С. 25-56.
75. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – Москва : Просвещение, 2009. – 720 с.
76. Сапожникова Л. С. Самоусвідомлення – передумова підвищення моральної поведінки / Л. С. Сапожникова // Початкова школа. – 2013. – №1. – С.23.
77. Семиченко В.А. Психология социальных отношений. – Київ : Магістр-S, 2007. – 168 с.
78. Сингаївська С.І. Розвиток прогнозування та саморегуляції моральної поведінки молодших школярів / С.І. Сингаївська // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. – Київ-Дрогобич : Відродження, 2014. – С.176-179.
79. Скрипченко О. В. Принципи розробки методів психолого-педагогічного вивчення школярів / О.В. Скрипченко // Педагогіка і методика. – 2011. – Вип. 9. – С. 3-17.
80. Смольникова Г. В. Вивчення проблеми спілкування дітей різного віку в вітчизняній та зарубіжній психології / Г.В. Смольникова // Психологія. Зб. наук. пр. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – Вип. 16. – С. 103-110.
81. Спок Б. Разговор с матерью: книга о воспитании / Б. Спок. – Москва :

- Политиздат, 2009. – С. 129-132.
82. Столяренко Л.Д. Основы психологии / Людмила Дмитриевна Столяренко. - Ростов-на-Дону : Феникс, 2014. – 671 с.
 83. Ставицький О.О. Психологічні умови усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / О.О. Ставицький. – Київ, 1994. – 20 с..
 84. Сухомлинський В. О. Вибрані твори [у 5 т.] / Василь Олександрович Сухомлинський. – Київ : Літера ЛТД, 2009. – Т. 2. – 319 с.
 85. Тевлін Б. Л. Урок у малокомплектній школі / Б.Л. Тевлін // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: [Наук. зб. /УДПУ ім. П.Тичини]. – Київ : Науковий світ, 2014. – Вип. 9. – С. 77-83.
 86. Ушинський К. Д. Вибрані твори [у 6 т.] / Костянтин Дмитрович Ушинський. – Київ : Наукова думка, 2014. – Т. 2. – С. 201-204.
 87. Федорчук В.М. Тренінг особистісного зростання особистості / В.М.Федорчук// Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 690-700.
 88. Флейк-Хобсон К. Развитие ребенка и его отношений с окружающими / К. Флейк-Хобсон, Б.Робинсон, П. Скин [пер. с англ. / ред. Л.Винокурова]. – Таллин : НКЦО, 2013. – 392 с.
 89. Фридман Л.М. Психологический справочник учителя / Лев Моисеевич Фридман, Ирина Юрьевна Кулагина. – Минск : Народна асвета, 2012. - 287с.
 90. Эльконин Д. Б. Детская психология / Даниил Борисович Эльконин. – Минск : Наука, 2014. – 328 с.
 91. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон [пер. с англ. / ред. Л.Винокурова]. Рига : Республика, 2009. – 592 с.
 92. Якобсон С.Г. Общение людей как социально-психологическая значимость /

Софья Густавовна Якобсон. – К и ї в : Н а у к . с в і т , 2011. – 212 с.